

عوامل کاهش گرایش به اقتصاد اسلامی در ایران

نوع مقاله: پژوهشی

لطفعلی عاقلی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۸

چکیده

استقرار جمهوری اسلامی در ایران از سال ۱۳۵۸ می‌توانست زمینه‌ساز توجه به اقتصاد اسلامی باشد. مباحث اقتصادی مطرح شده توسط شهید بهشتی و شهید مطهری آغازی بر اقتصاد اسلامی بود. اجرای بانکداری بدون ربا از سال ۱۳۶۲ نیز مکمل مباحث اقتصاد اسلامی بوده است. اما با پایان جنگ تحمیلی و شروع برنامه‌های بازسازی اقتصادی ایران، توجهات از اقتصاد اسلامی به اقتصاد متعارف گسترده شد. در دوره‌های بعدی نیز تلاش شد شمع اقتصاد اسلامی روشن بماند. با این حال، نفع شخصی، فسادهای گسترده و تورم‌های شدید در چارچوب اقتصاد ایران، سبب کم‌سویی اقتصاد اسلامی و به حاشیه راندن آن شد و در دوره‌های اخیر امتیازات پژوهشی قابل اختصاص به مقالات مرتبط در زمینه اقتصاد اسلامی توانسته است اسم اقتصاد اسلامی را در محافل دانشگاهی همچنان زنده نگه دارد. نظام اقتصاد اسلامی به مانند سایر نظام‌های اقتصادی، اجزای خاص خود را دارد. در این نظام مالکیت رکن اصلی محسوب می‌شود. مالکیت منابع طبیعی در کنار مالکیت عوامل تولید ساختار اقتصادی را تشکیل می‌دهند. بازارها از دیگر اجزای اقتصاد اسلامی به شمار می‌روند. در این مقاله، تلاش می‌شود موضوع اقتصاد اسلامی در قالب برنامه‌های توسعه پنج ساله و سایر اسناد بالادستی بررسی شود و کم توجهی به اقتصاد اسلامی از لابلای این برنامه‌ها مورد تحقیق قرار گیرد.

کلمات کلیدی: اقتصاد اسلامی، برنامه توسعه، مالکیت، فساد

طبقه بندی JEL: D73, G32, O20, P40

مقدمه

اقتصاد اسلامی به مثابه یک نظام اقتصادی با مباحث علمی شهید صدر از دهه ۱۳۵۰ شمسی رونق گرفت. وی در کتاب اقتصادنا کوشیده مکتب و نظام اقتصاد اسلامی را با تاکید بر موضوع مالکیت مورد بحث قرار دهد. به دنبال تلاش‌های ارزنده وی، اقتصاد اسلامی وارد محافل آکادمیک شد و بعدها افرادی چون شهید بهشتی و شهید مطهری در ایران هدایت کوشش‌های علمی در این زمینه را به عهده گرفتند.

استقرار جمهوری اسلامی در ایران از سال ۱۳۵۸ می‌توانست زمینه ساز توجه به اقتصاد اسلامی باشد. اجرای بانکداری بدون ربا از سال ۱۳۶۲ نیز مکمل مباحث اقتصاد اسلامی بوده است. اما با پایان جنگ تحمیلی و شروع برنامه‌های بازسازی اقتصادی ایران، توجهات از اقتصاد اسلامی به اقتصاد متعارف گسترده شد. در دوره‌های بعدی نیز تلاش شد شمع اقتصاد اسلامی روشن بماند.

نظام اقتصاد اسلامی به مانند سایر نظام‌های اقتصادی، اجزای خاص خود را دارد. در این نظام مالکیت رکن اصلی محسوب می‌شود. مالکیت منابع طبیعی در کنار مالکیت عوامل تولید، ساختار اقتصادی را تشکیل می‌دهند. بازارها از دیگر اجزای اقتصاد اسلامی به شمار می‌روند.

گرایش به اقتصاد اسلامی در دهه اول انقلاب به دلیل طرح موضوعاتی چون عدالت، بانکداری غیر ربوی، قرض الحسنه، تعاون و مانند آنها به صورت محدود صورت گرفت. امروزه هم زمانی که صحبت از اقتصاد اسلامی می‌شود بلافاصله گرایش‌ها به بانکداری اسلامی معطوف می‌شود. اما گرایش به اقتصاد اسلامی در داخل کشور به عنوان علم در حال کمرنگ شدن است، در حالی که در عرصه جهانی، روندی متفاوت دنبال می‌شود و برگزاری مجامع سالانه در سطح بین المللی و انتشار مجلات اقتصاد اسلامی حکایت از رونق اقتصاد اسلامی لااقل در عرصه نظری دارد. برای نمونه می‌توان به انتشار مجله مطالعات اقتصادی اسلامی^۱ توسط موسسه انتشاراتی Emerald، مجله تحقیقات بازرگانی و اقتصادی اسلامی^۲ توسط دانشگاه Muhammadiyah Yogyakarta اندونزی و مجله اقتصاد اسلامی^۳ توسط دانشگاه علوم اجتماعی آنکارا اشاره کرد.

در این مقاله، تلاش می‌شود موضوع اقتصاد اسلامی در قالب برنامه‌های توسعه پنج ساله بررسی شود و کم توجهی به اقتصاد اسلامی از لابلای این برنامه‌ها مورد تحقیق قرار گیرد.

^۱ Islamic Economic Studies

^۲ Journal of Islamic Economic and Business Research

^۳ Journal of Islamic Economics

پیشینه تحقیق

در زمینه عوامل کاهش گرایش به اقتصاد اسلامی در ادبیات موجود منیعی یافت نشد. بیشتر منابع موجود به اهمیت اقتصاد اسلامی و تفاوت‌های آن با اقتصاد متعارف پرداخته‌اند. در همین زمینه بختیاری (۱۳۷۹) موضوع اقتصاد اثباتی، اقتصاد هنجاری و اقتصاد اسلامی را مطرح کرده و معتقد است که تفکیک و تمایز بین علم اقتصاد و مکتب اقتصادی، همان تفکیک بی حاصل اقتصاد هنجاری و اثباتی است.

عقلانیت در اقتصاد اسلامی موضوع مطالعه دادگر و عزتی (۱۳۸۲) است. به اعتقاد آنها، عقلانیت در علم اقتصاد، به عنوان یک پیش‌فرض برای رفتار عاملان اقتصادی از مبانی انسان‌شناسی پس از رنسانس و در عصر روشنگری به دست آمده است. آنها عقلانیت با مفهوم سنتی را تعدیل کرده و به عقلانیت مطابق دیدگاه اسلامی می‌پردازند.

صدر (۱۳۸۱) در تبیین ارتباط و تعامل میان علم اقتصاد و مکتب اقتصادی اسلام به تعریف و تشریح معرفت‌های علمی و مکتبی پرداخته و مکتب اقتصادی اسلام را از زبان شهید صدر بازگو کرده است. وی نشان داده است که در شرایط بازارهای اسلامی اگر توزیع اولیه منابع «عادلانه» صورت گرفته باشد، مقدار و قیمتی که در این بازار برای کالاها و عوامل تولید تعیین می‌شود کارآمد و عادلانه خواهد بود.

قاسمی اصل (۱۳۹۸) با استفاده از روش تحلیلی به بررسی هویت نظریه سیاستی در اقتصاد اسلامی پرداخته است. در این بررسی مولفه‌های مفهومی، جایگاه، مبانی مشروعیت و سازوکار تدوین سیاست‌ها در اقتصاد اسلامی مورد بحث قرار گرفته است. براساس یافته‌های تحقیق، سیاست در اقتصاد اسلامی، عکس‌العمل مقطعی دولت اسلامی به وضعیت موجود اقتصادی بر مبنای هنجارهای اقتصادی اسلام است. در رویکرد اسلامی، سیاست‌های فرهنگی بر سیاست اقتصادی حاکم است. مشروعیت تدوین سیاست اقتصادی، ناشی از مشروعیت حکومت و قواعد شرعی چون تواضع، امر به معروف و نهی از منکر، نصیح مستشیر، تنبیه غافل، ارشاد جاهل و شورا است.

میرمعزی و همکاران (۱۳۹۷) به ارائه ایده‌ای در مورد «کمیابی» در اقتصاد اسلامی پرداخته‌اند. آنها با رویکرد تحلیلی و با استفاده از روش اسنادی، کمیابی در علم اقتصاد متعارف را به تفصیل بررسی و سپس، بر پایه برخی مشاهدات تجربی و آموزه‌های دینی، آن را نقد کرده‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که کمیابی مطلق، مطابق آیات قرآن کریم مورد پذیرش اسلام نیست. اما در مورد کمیابی نسبی می‌توان گفت کمیابی‌ای که منجر به تخصیص بهینه منابع می‌شود، با در نظر گرفتن برخی نکات، مورد تایید اسلام است.

کاشیان (۱۳۹۷) مبانی سیاست‌گذاری در اقتصاد متعارف و تبیین ملاک‌های سیاست‌گذاری اقتصادی در اسلام را مورد نقد قرار داده و نشان داده است که اقتصاد متعارف اصرار زیادی بر تحلیل هزینه فایده به عنوان ملاک اصلی سیاست‌گذاری دارد و آن را معیاری جهان شمول می‌داند. جمع‌بندی از مجموع ملاک‌های سیاست‌گذاری این است که مبنای اصلی سیاست‌گذاری در اقتصاد اسلامی توجه به مسئله حق (Right) می‌باشد و ملاک‌هایی مانند عدالت و کارایی ریشه در احقاق حق دارند. البته در کنار حق از رضایت عمومی نیز به عنوان ملاک دیگری بحث شده است و با استناد به آیات و روایات این موضوع نیز تبیین شده است. جایگاه مصلحت نیز به عنوان قاعده حاکم بر حق و رضایت عمومی تبیین شده است. در نهایت با تکیه بر ملاک‌های مورد نظر، نشان داده شده است که رویکرد هزینه فایده در شرایطی خاص می‌تواند قابل توجیه باشد و محدودیت‌های تحلیلی هزینه فایده در اقتصاد رفاه را نداشته باشد. ملاک و شروط سیاست‌گذار مسلمان نیز از همین منظر تبیین شده است. هنرمند و همکاران (۱۳۹۸) با روش توصیفی-تحلیلی به این سوال پرداخته‌اند. که مکتب اخلاقی در اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف چگونه است؟ آنها نشان دادند که در مکتب اخلاقی اقتصاد متعارف، هدف انسان از تمام فعالیت‌ها دوری از رنج و یا رسیدن به لذت مادی است؛ اما مکتب اخلاقی در اقتصاد اسلامی اهمیت زیادی برای معنویات قایل است و توجه به مادیات را تا جایی مشروع می‌داند که مانع از رشد و سعادت معنوی انسان نشود.

آقا نظری و بیدار (۱۳۹۷) با استفاده از روش تحلیلی به بررسی امکان پذیری علم اقتصاد اسلامی پرداختند. بنا به فرضیه تحقیق، گروه عمده ای از گزاره‌های اقتصاد اسلامی، علاوه بر داشتن ماهیت مکتبی، از هویت علمی نیز برخوردارند. گزاره‌های مزبور، محتوای علم اقتصاد اسلامی را تشکیل می‌دهند. بر اساس یافته‌های تحقیق، امکان پذیری علم اقتصاد اسلامی را می‌توان با توجه به سه دلیل ضرورت اقتصاد اثباتی برای تحقق آرمان‌های مکتبی اسلام، وجود گزاره‌های اقتصاد توصیفی در منابع نقلی اسلام و تاثیر مبانی و اصول مکتبی اسلام در رفتارهای اقتصادی اثبات کرد.

زنگنه (۱۳۹۹) روش شناختی مطالعات اقتصاد اسلامی و میزان تاثیرپذیری اقتصاد اسلامی از فلسفه اسلامی را بررسی کرده است. روش تحقیق، تحلیلی بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای بوده است. وی نتیجه گرفته است که با وجود تاکید اکثر دانشمندان اقتصاد اسلامی بر نقش و تاثیر مباحث فلسفی در روش شناسی مطالعات اقتصاد اسلامی، دیدگاه‌های فلسفه اسلامی در اقتصاد اسلامی امتداد نیافته یا اصولاً مباحث روش‌شناسی، چندان مورد توجه اقتصاددانان اسلامی قرار نگرفته است. نتیجه نهایی بحث، ضرورت و لزوم بازنگری در روش شناسی مطالعات اقتصاد اسلامی بر اساس فلسفه اسلامی می‌باشد.

روش تحقیق

این تحقیق از نوع توصیفی و به لحاظ هدف، کاربردی است. برای توصیف وضعیت از تحلیل محتوای ۶ برنامه توسعه ۵ ساله بعد از انقلاب استفاده شده است. کلیدواژه های مورد جستجو شامل «عدالت»، «اقتصاد اسلامی»، «عقود اسلامی»، «مصرف»، «تعاون»، «قرض الحسنه»، «وقف» و «بانکداری بدون ربا» و هستند. با توجه به این کلیدواژه ها و مولفه ها، تلاش شده ارتباط محتوایی برنامه ها با اقتصاد و بانکداری اسلامی بیان شود و اهمیت اقتصاد اسلامی در برنامه ها به صورت کیفی بررسی شود.

تحلیل محتوای برنامه های توسعه پنج ساله بعد از انقلاب

برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸): تلاش در جهت تأمین قسط اسلامی و عدالت اجتماعی از طریق تأمین نیازمندی ها و گسترش حمایت های اقتصادی - اجتماعی از خانواده های ایتارگران، توجه خاص به آموزش کودکان استثنایی، تهیه و تدوین چهارچوب نظام تأمین اجتماعی بر اساس اصل ۲۹ قانون اساسی، حمایت از ایجاد تعاونی ها و تعیین چهارچوب های حقوقی لازم، تعمیم بیمه های اجتماعی با اولویت روستائیان، عشایر و گروه های آسیب پذیر، تعیین و اصلاح الگوی مصرف در جهت تأمین نیازهای انسان و جامعه در جریان رشد و تکامل مادی و معنوی با حفظ کرامت و آزادی انسان، رعایت فرهنگ صحیح مصرفی مناطق و ترویج شعائر و فرهنگ اسلامی مصرف جزء خط مشی های اساسی این برنامه بوده است.

در این برنامه مستقیماً اسمی از اقتصاد یا بانکداری اسلامی برده نشده است اما توجه به قسط اسلامی و عدالت اجتماعی بیانگر رویکرد مثبت قانون گذار نسبت به عدالت اسلامی بوده است.

برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸-۱۳۷۴):

تبصره ۱۰- بند الف- به منظور کمک به تأمین عدالت اجتماعی، کاهش فقر و محرومیت، ایجاد اشتغال و حمایت از بنگاه های اقتصادی کوچک، دولت مکلف است در جهت اجرای اصول ۴۳ و ۴۴ قانون اساسی ایجاد تعادل در سهم بخش های دولتی، تعاونی و خصوصی در اقتصاد کشور، افزایش سهم فعالیت های اقتصادی بخش تعاونی و همچنین اجرای طرح های اشتغال زا (خوداشتغالی)، از طریق پرداخت تسهیلات ارزان قیمت بانکی حمایت های لازم را به عمل آورد.

خط مشی های اساسی برای تلاش در جهت تحقق عدالت اجتماعی از طریق:

۱- تقسیم بهینه منابع و امکانات عمومی در بین استان ها، بهبود توزیع درآمد و ثروت و کاهش ضریب جینی، اصلاح سیستم مالیاتی، جلوگیری از درآمدهای کاذب و غیر قانونی و بادآورده، تعمیم، گسترش و بهبود نظام تأمین اجتماعی، توجه به مناطق محروم و روستاها با اولویت اشتغال، بهداشت و آموزش، تولید و عمران، محرومیت زدایی و رفع عدم تعادل های منطقه ای در برنامه های آمایش سرزمین و...

تبصره ۲۹ بند الف - تشکیل شورای عالی الگوی مصرف به منظور ارائه الگوهای مطلوب در زمینه مصرف انرژی، غذا و دارو، پوشاک، حمل و نقل، مسکن، آب و غیره و اشاعه فرهنگ استفاده از تولیدات داخلی و مبارزه با اسراف و تبذیر و گسترش و ترویج فرهنگ کار و تولید و ساده‌زیستی متناسب با امکانات و شئون جامعه اسلامی

در برنامه دوم توسعه، اهمیت دادن به عدالت اجتماعی، افزایش سهم بخش تعاون در اقتصاد ملی، هدفگذاری کاهش فقر و محرومیت، بهبود توزیع درآمد و ثروت، جلوگیری از درآمدهای کاذب و بادآورده، مبارزه با اسراف و تبذیر، ترویج فرهنگ کار و تولید و ساده‌زیستی از جمله نشانه‌های توجه به ارزش‌ها و مفاهیم اقتصاد اسلامی است.

برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹): در این برنامه به مواد و تبصره‌های زیر می‌توان اشاره کرد: ماده ۳۶ این برنامه نظام تأمین اجتماعی را حقی همگانی برای توسعه عدالت اجتماعی دانسته است. همچنین ماده ۱۲۵، شفاف‌سازی اقتصادی و بهبود رفاه اجتماعی را از ضرورت‌های صیانت از منابع ملی، نیل به عدالت اجتماعی، توسعه ارتباطات به نقاط غیر برخوردار، بالا بردن بازده ملی و بازده بخشی، مطرح کرده است. تبصره الف ماده ۱۵۵ بر گسترش عدالت اجتماعی و فراهم کردن امکان استفاده عادلانه اقشار مختلف جامعه از کالاها و خدمات فرهنگی، ورزشی و هنری به منظور ایجاد تعادل و کاهش نابرابریها تأکید کرده است.

در این برنامه بر استفاده مؤثر از مؤسسات خیریه و امکانات مردمی و وقف در راستای نظام جامع تأمین اجتماعی تمرکز شده است.

آنچه از محتوای برنامه سوم مشخص است، تأمین اجتماعی، عدالت اجتماعی و نقش وقف و خیریه‌ها در تأمین اجتماعی مورد تأکید قانون‌گذار بوده است و مباحث تعاون و بانکداری اسلامی و امثال آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸-۱۳۸۴): این برنامه حاوی مصوبات زیر در رابطه با مولفه‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی بوده است:

در ماده ۳ این برنامه، برای مدیریت بهینه انرژی و اصلاحات ساختاری مصرف انرژی و برقراری عدالت اجتماعی، دولت مکلف بوده اصلاح قیمت‌های انرژی را انجام دهد و از محل منابع حاصله ساختمان‌ها و مسکن شهری و روستائی در مقابل زلزله را مقاوم‌سازی نماید. به گسترش و بهبود کیفیت حمل و نقل عمومی و تولید خودروهای دوگانه سوز و توسعه عرضه گاز طبیعی فشرده کمک نماید، به حمل و نقل عمومی درون شهر یارانه دهد. نقاط حادثه‌خیز جاده‌ای را کاهش دهد. طرح‌های بهینه‌سازی و کمک به اصلاح و ارتقاء فناوری وسایل، تجهیزات کارخانجات و سامانه‌های مصرف‌کننده

انرژی در جهت کاهش مصرف انرژی و آلودگی هوا و توانمندسازی مردم در کاربرد فناوریهای کم مصرف را اجرا نماید و...

مطابق با بند ج ماده ۳۰- وزارت مسکن و شهرسازی مکلف بوده است طرح جامع مسکن را حداکثر تا پایان سال ۱۳۸۴ تهیه نماید. این طرح مشتمل بر محورهای زیر با رویکرد توسعه پایدار، عدالت اجتماعی و توانمندسازی اقشار کم درآمد بوده است:

- ۱- تقویت تعاونی‌های تولید مسکن، سازمانهای خیریه و غیردولتی فعال در بخش مسکن
- ۲- مدیریت یکپارچه و منسجم زمین برای تأمین مسکن و توسعه شهر و روستا
- ۳- تشکیل بازار ثانویه رهن براساس ضوابط قانونی مصوب مجلس شورای اسلامی
- ۴- افزایش سهم انبوه‌سازی در ساخت مسکن به میزان سه برابر عملکرد برنامه سوم
- ۵- گسترش بازار سرمایه مسکن و اتخاذ تدابیر لازم برای تأمین سرمایه در بخش

در ماده ۹۰ مصوب شده که به منظور ارتقاء عدالت توزیعی در دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی و درمانی و در جهت کاهش سهم خانوارهای کم درآمد و آسیب‌پذیر از هزینه‌های بهداشتی و درمانی آنها، توزیع منابع و امکانات بهداشتی و درمانی باید به نحوی صورت گیرد که «شاخص مشارکت عادلانه مالی مردم» به ۹۰ درصد ارتقاء یابد و سهم مردم از هزینه‌های سلامت حداکثر از ۳۰ درصد افزایش نیابد و میزان خانوارهای آسیب‌پذیر از هزینه‌های غیرقابل تحمل سلامت به یک درصد کاهش یابد.

ج - قرار بوده به منظور تعمیم عدالت در بهره‌مندی از خدمات بهداشتی درمانی، خدمات بیمه پایه درمانی روستائیان عشایری، معادل مناطق شهری تعریف و اجرا شود.

در ماده ۹۵، دولت مکلف بوده است به منظور استقرار عدالت و ثبات اجتماعی، کاهش نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی، کاهش فاصله دهک‌های درآمدی و توزیع عادلانه درآمد در کشور و کاهش فقر و محرومیت و توانمندسازی فقرا، از طریق تخصیص کارآمد و هدفمند منابع تأمین اجتماعی و یارانه‌ای پرداختی، برنامه‌های جامع فقرزدایی و عدالت اجتماعی را با محورهای ذیل تهیه و به اجرا بگذارد.

الف - گسترش و تعمیق نظام جامع تأمین اجتماعی در ابعاد جامعیت - فراگیری و اثربخشی

ب - اعمال سیاست‌های مالیاتی، با هدف باز توزیع عادلانه درآمدها

ج - تعیین خط فقر و تبیین برنامه‌های توانمندسازی متناسب و ساماندهی نظام خدمات حمایت‌های اجتماعی برای پوشش کامل جمعیت زیر خط فقر مطلق و نظام تأمین اجتماعی

هـ - ارتقاء مشارکت نهادهای غیردولتی و مؤسسات خیریه در برنامه‌های فقرزدایی

و - امکان تأمین غذای سالم و کافی در راستای سبد مطلوب غذایی و تضمین خدمات بهداشتی، درمانی و توان بخشی رایگان و تأمین مسکن ارزان قیمت و...

- ز - فراهم کردن حمایت‌های حقوقی، مشاوره‌های اجتماعی و مددکاری، برای دفاع از حقوق فردی، خانوادگی و اجتماعی فقرا
- ح - اتخاذ رویکرد توانمندسازی و مشارکت محلی براساس الگوی نیازهای اساسی توسعه و تشخیص نیاز توسط جوامع محلی
- ط - طراحی روش‌های لازم برای افزایش بهره‌وری و درآمد روستائیان و عشایر
- در ماده ۱۰۲، دولت موظف بوده است برنامه توسعه بخش تعاونی را با رویکرد استفاده مؤثر از قابلیت‌های بخش تعاونی، در استقرار عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه درآمدها و کاهش تصدی‌های دولتی مشتمل بر محورهای ذیل تهیه و تا پایان سال ۱۳۸۳ تقدیم مجلس شورای اسلامی نماید.
- الف - توانمندسازی جوانان، زنان، فارغ‌التحصیلان و سایر افراد جویای کار
- ب - ارتقای بهره‌وری و توسعه و بهبود مدیریت تعاونی‌ها.
- ج - ترویج فرهنگ تعاون
- د - اولویت دادن به بخش تعاونی، در انتقال فعالیت‌ها و کاهش تصدی‌های بخش دولتی اقتصاد به بخش غیردولتی.
- و - تسهیل فرآیند دستیابی تعاونی‌ها به منابع، امکانات، فناوری‌های نوین و بازارها و بهبود محیط کسب و کار.
- ز - تسهیل ارتباطات و توسعه پیوندهای فنی، اقتصادی و مالی بین انواع تعاونی‌ها.
- در ماده ۱۳۵، نقش و وظایف دولت در حوزه‌های «امور حاکمیتی»، به شرح ذیل تنظیم شده است:
- الف - امور حاکمیت: امور حاکمیتی دولت که تحقق آن موجب اقتدار حاکمیت کشور است و منافع آن بدون محدودیت شامل همه اقشار جامعه می‌گردد عبارتند از:
- ۱- سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و نظارت در بخش‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی.
- ۲- برقراری عدالت و تأمین اجتماعی و بازتوزیع درآمد.
- مطابق با بند ب ماده ۱۰- الزام بانک‌ها به پرداخت تسهیلات با نرخ کمتر در قالب عقود اسلامی در صورتی مجاز است که از طریق یارانه یا وجوه اداره شده توسط دولت تأمین شود.
- بند ح ماده ۱۰- به‌منظور اجرای سیاست‌های پولی به بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اجازه داده می‌شود که از ابزار اوراق مشارکت و سایر ابزارهای مشابه در قالب عقود اسلامی موضوع قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب ۱۳۶۲،۶،۸ با تصویب مجلس شورای اسلامی استفاده نماید.

در برنامه چهارم توسعه، مولفه‌هایی چون عدالت اجتماعی، عدالت توزیعی، تعاونی‌ها، خیریه‌ها، عقود اسلامی و ابزارهای مربوطه در راستای عملیات بانکی بدون ربا، سبب شده که نقش اقتصاد و بانکداری اسلامی نسبت به برنامه‌های قبلی پررنگ‌تر باشد.

برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۰): مواد و تبصره‌های مرتبط با اقتصاد و بانکداری اسلامی در این برنامه عبارتند از:

ماده ۱- دولت موظف بوده است با همکاری سایر قوا «الگوی توسعه اسلامی - ایرانی» که مستلزم رشد و بالندگی انسان‌ها بر مدار حق و عدالت و دستیابی به جامعه‌ای متکی بر ارزش‌های اسلامی و انقلابی و تحقق شاخص‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی باشد را تا پایان سال ۱۳۹۶ برنامه تدوین و جهت تصویب به مجلس شورای اسلامی ارائه دهد. این الگو پس از تصویب در مجلس شورای اسلامی مبنای تهیه برنامه ششم و برنامه‌های بعدی قرار می‌گیرد.

و - وزارتخانه‌های علوم، تحقیقات و فناوری و بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موظفند با همکاری سایر دستگاه‌های ذی‌ربط ضمن ارتقاء کمی و کیفی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی بر اساس عدالت آموزشی و اولویت‌های سند چشم‌انداز شاخص‌های آن را پیش نموده و گزارش عملکرد سالانه را به کمیسیون آموزش و تحقیقات مجلس شورای اسلامی ارائه نماید.

ماده ۱۹- الف - در راستای تحقق بند (۸) سیاست‌های کلی ابلاغی و با هدف ارتقاء کیفی سه حوزه دانش، مهارت و تربیت اسلامی به دولت اجازه داده می‌شود برنامه تحول بنیادین در نظام آموزش و پرورش کشور را تدوین نماید و پس از تصویب در هیأت وزیران به اجراء درآورد. در این راستا به‌کارگیری فناوری ارتباطات و اطلاعات در کلیه فرآیندها جهت تحقق عدالت آموزشی و تسهیل فرآیندهای موجود و ارائه برنامه‌های آموزشی و دروس دوره‌های تحصیلی به صورت الکترونیکی ضرورت خواهد داشت.

ماده ۳۴- بند ب- به منظور تحقق شاخص عدالت در سلامت و کاهش سهم هزینه‌های مستقیم مردم به حداکثر معادل ۳۰ درصد هزینه‌های سلامت، ایجاد دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی درمانی... و ۱۰ درصد خالص کل وجوه حاصل از اجرای قانون هدفمندکردن یارانه‌ها علاوه بر اعتبارات بخش سلامت افزوده می‌شود.

ماده ۱۲۴- دولت به منظور توسعه بخش تعاون و ارتقاء سهم آن به ۲۵ درصد اقتصاد ملی تا پایان برنامه با رویکرد ایجاد اشتغال، گسترش عدالت اجتماعی و توانمندسازی اقشار متوسط و کم‌درآمد جامعه، اقدامات زیر را انجام می‌دهد:

الف - افزایش سهم تعاونی‌ها به ۱۵ درصد در بازار پولی کشور تا سال چهارم برنامه از طریق فراهم نمودن تسهیلات لازم جهت صدور مجوز فعالیت مؤسسات مالی و پولی و بانک‌های تعاونی.

ب - افزایش سالانه سرمایه بانک توسعه تعاون و صندوق ضمانت سرمایه‌گذاری تعاون در جهت ارتقاء سهم آنها در رشد بخش تعاونی

ماده ۱۸۰ - در راستای تحقق اصل چهارم و هشتم (۴۸) قانون اساسی، سیاست‌های کلی و جهت حصول به اهداف چشم‌انداز و به منظور استفاده متوازن از امکانات کشور و توزیع عادلانه و رفع تبعیض و ارتقاء سطح مناطق کمتر توسعه‌یافته و تحقق پیشرفت و عدالت، دولت مکلف است در توزیع منابع عمومی و یارانه سود تسهیلات به نحوی عمل نماید که فاصله شاخص برخورداری شهرستان‌های با کمتر از سطح متوسط کشور در پایان برنامه چهارم در بخشهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیربنایی و امنیتی در هر سال برنامه حداقل ۱۰ درصد به سطح یادشده نزدیک شود.

ماده ۱۸۱ - به منظور ارتقاء نظام برنامه‌ریزی کشور با لحاظ نمودن دو اصل آمایش سرزمین و پایداری محیطی در کلیه فعالیت‌های توسعه‌ای و سرمایه‌گذاری‌های ملی و استانی، ایجاد هماهنگی بخشی، منطقه‌ای و بخشی - منطقه‌ای و رعایت عدالت در توزیع منابع و فرصت‌ها، توسعه متوازن مناطق، ارتقاء توانمندی‌های مدیریتی استان‌ها و انتقال اختیارات اجرائی به استان‌ها و تمرکز امور حاکمیتی در مرکز، ساز و کارها و شاخص‌های لازم به تصویب هیأت وزیران می‌رسد.

ماده ۸۶ - به منظور گسترش و نهادینه کردن سنت پسندیده قرض‌الحسنه:

الف - شبکه بانکی کشور موظف است حداکثر تا پایان سال اول برنامه نسبت به تفکیک حساب‌ها و ایجاد ساز و کارهای مجزای اداری به نحوی اقدام نماید که منابع تجهیزشده از حساب‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه پس از کسر ذخیره قانونی و احتیاطی، صرفاً برای اعطاء تسهیلات قرض‌الحسنه صرف شود.

ماده ۹۷ - با توجه به بند (۲۳) سیاست‌های کلی برنامه پنجم ابلاغی مقام معظم رهبری شورای پول و اعتبار موظف است طی سال‌های برنامه موارد زیر را انجام دهد:

الف - اصلاح رویه‌های اجرائی، حسابداری و مالی در سامانه بانکی مطابق اهداف و احکام بانکداری بدون ربا

ب - ترویج استفاده از ابزارهای تأمین مالی اسلامی جدید نظیر صکوک جهت کمک به تأمین مالی اسلامی بانک‌های کشور

ماده ۹۸ - به عقود مندرج در فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود اسلامی استصناع، مرابحه و خرید دین اضافه می‌شود.

ماده ۱۰۷ - تشکیل گروه اقتصادی با منافع مشترک با مشارکت دو یا چند شخص حقیقی و حقوقی به منظور تسهیل و گسترش فعالیت اقتصادی و تجاری برای یک دوره محدود و براساس قراردادی

کتبی پس از ثبت در مرجع ثبت شرکت‌ها در قالب شرکت مدنی و ضوابط و شرایط مربوط به آن و با رعایت موازین اسلامی و اصل منع اضرار به غیر و منع انحصار مجاز است.

بند ف ماده ۲۲۴ - به منظور تأمین منابع ارزی مورد نیاز طرح‌های دارای توجیه فنی و اقتصادی و مالی و زیست محیطی شرکت‌های دولتی اجازه داده می‌شود در حدود ارقام مقرر در قوانین بودجه سنواتی حسب مورد نسبت به صدور اوراق صکوک اسلامی و یا اوراق مشارکت ارزی در بازارهای مالی داخلی و خارجی با رعایت ضوابط بانک مرکزی و در سقف مقرر در ماده (۸۱) این قانون اقدام نمایند. صدور اوراق یادشده منوط به تأیید بانک مرکزی و معاونت بوده و بازپرداخت و تضمین اصل و سود این اوراق با شرکت‌های مربوط است. صدور اوراق مشارکت یا صکوک اسلامی با سود تشویقی منوط به تأیید شورای پول و اعتبار است.

بر اساس مواد و تبصره‌های مختلف قانون برنامه پنجم توسعه می‌توان گفت که در این برنامه توجه به مولفه‌هایی نظیر حق و عدالت، عدالت آموزشی، عدالت در سلامت، عدالت اجتماعی، توزیع عادلانه و رفع تبعیض، عدالت در توزیع منابع و فرصت‌ها، سنت قرض الحسنه، عقود اسلامی استصناع، مباحه و خرید دین، اوراق مشارکت و صکوک اسلامی و منع انحصار سبب شده که مفاهیم اقتصاد و بانکداری اسلامی برجسته‌تر باشند.

برنامه ششم توسعه (۱۴۰۰-۱۳۹۶): در این برنامه مواد و تبصره‌های مرتبط با اقتصاد و بانکداری اسلامی به شرح زیر هستند:

ماده ۴- جهت تأمین حداقل ۲/۸ واحد درصد از رشد ۸ درصد اقتصاد از محل ارتقای بهره‌وری کل عوامل تولید و همچنین رشد سرمایه‌گذاری به میزان متوسط سالانه ۲۱/۴ درصد در طول سالهای اجرایی برنامه، کلیه دستگاه‌های اجرایی با هماهنگی با دولت اقدامات زیر را به عمل آورند. مسئولیت اجراء بر عهده دولت می‌باشد:

ز - دولت مکلف است به منظور نیل به رشد و توسعه اقتصادی بر پایه عدالت نسبت به اعمال سیاست‌های اشتغال‌زایی، مهارت‌افزایی و ارتقای دانش حرفه‌ای و حمایت از مشاغل کوچک خانگی و دانش‌بنیان مبتنی بر سند ملی کار شایسته، اقدام نماید. سند مزبور باید مبتنی بر کاهش نرخ بیکاری به میزان حداقل ۰/۸ درصد سالانه در طول سال‌های اجرای قانون برنامه باشد.

ماده ۲۶- به منظور رقابت‌پذیر کردن عدالت بین منطقه‌ای و سرزمینی و تقویت خوداتکایی، افزایش انگیزه وصول درآمد استانی:

الف - دولت موظف است:

۱- در طول سال اول اجرای قانون برنامه سند آمایش سرزمین ملی و استانی را تهیه کند و پس از تصویب شورای عالی آمایش سرزمین از سال دوم اجرای قانون برنامه به اجراء در آورد.

ماده ۲۷- دولت مکلف است در راستای برنامه‌ریزی منطقه‌ای و تقویت اقتصاد روستایی و توسعه اقتصاد صادرات‌محور در طول اجرای قانون برنامه هر سال، در پنج‌هزار روستا با توجه به استعدادها و ظرفیت‌های بومی و محیطی و قابلیت محلی - اقتصادی آن منطقه، با مشارکت نیروهای محلی و با بهره‌گیری از تسهیلات بانکی، حمایت‌های دولتی و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، برنامه توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی آن روستاها را به‌وسیله سازمان استان تهیه کند. سازمان موظف است تعداد روستاهای سهمیه استانی را تا سه ماه اول سال اول اجرای قانون برنامه اعلام نماید.

ماده ۳۰- دولت مکلف است بررسی‌های لازم جهت برقراری عدالت در نظام پرداخت، رفع تبعیض و متناسب‌سازی دریافت‌ها و برخورداری از امکانات شاغلین، بازنشستگان و مستمری‌بگیران کشوری و لشکری سنوات مختلف را انجام دهد.

ماده ۳۹- تبصره الف - به‌منظور ارتقای عدالت اجتماعی، افزایش بهره‌وری در مصرف آب و انرژی و هدفمندکردن یارانه‌ها در جهت افزایش تولید و توسعه نقش مردم در اقتصاد، به دولت اجازه داده می‌شود که قیمت آب و حامل‌های انرژی و سایر کالاها و خدمات یارانه‌ای را با رعایت ملاحظات اجتماعی و اقتصادی و حفظ مزیت نسبی و رقابتی برای صنایع و تولیدات، به‌تدریج تا پایان سال ۱۴۰۰ با توجه به مواد (۱)، (۲) و (۳) قانون هدفمندکردن یارانه‌ها مصوب ۱۳۸۸/۱۰/۱۵ اصلاح و از منابع حاصل به‌صورت هدفمند برای افزایش تولید، اشتغال، حمایت از صادرات غیرنفتی، بهره‌وری، کاهش شدت انرژی، کاهش آلودگی هوا و ارتقای شاخص‌های عدالت اجتماعی و حمایت‌های اجتماعی از خانوارهای نیازمند و تأمین هزینه‌های عملیاتی و سرمایه‌گذاری شرکت‌های ذی‌ربط در چهارچوب بودجه‌های سالانه اقدام لازم را به‌عمل آورد.

ماده ۷۸- دولت مکلف است در راستای تحقق عدالت اجتماعی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و بسط پوشش‌های امدادی، حمایتی و بیمه‌ای و پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی نسبت به طراحی و اجرای برنامه‌های لازم برای نیل به اهداف مندرج در جدول ۱۵ اقدام و گزارش پیشرفت کار را هر شش‌ماه یک‌بار به مجلس ارائه کند:

از محتوای برنامه ششم توسعه مشخص است که رشد و توسعه اقتصادی مبتنی بر عدالت، عدالت بین منطقه ای و سرزمینی، عدالت در نظام پرداخت، رفع تبعیض و عدالت اجتماعی به مثابه مولفه‌های توسعه اقتصادی با مضامین اقتصاد اسلامی سازگاری دارند اما توجه به اقتصاد و بانکداری اسلامی بر خلاف مصوبات برنامه چهارم و پنجم توسعه چندان پررنگ نیست.

کارکردهای اقتصاد اسلامی

علیرغم شدت و ضعف حساسیت قانون‌گذار در توجه به اقتصاد اسلامی و ابعاد متعدد آن، کارکردهای خاصی از نظام اقتصادی اسلامی در اقتصاد ایران تحقق یافته است. تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا^۱ در سال ۱۳۶۲، شکل‌گیری بنگاه‌های اقتصادی اسلامی از جمله سازمان اقتصاد اسلامی ایران، جذب سپرده‌ها و پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه توسط بانک‌ها، تأسیس صندوق‌های قرض‌الحسنه در اندازه‌های کوچک و بزرگ، تشکیل تعاونی‌های مختلف تولیدی و خدماتی، تأسیس بانک توسعه تعاون، تشکیل وزارت تعاون و سپس ادغام در وزارت کار و امور اجتماعی و تشکیل انجمن علمی اقتصاد اسلامی ایران از جمله این کارکردها به شمار می‌روند.

قانون عملیات بانکی بدون ربا، اهداف مهمی شامل استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل، فعالیت در جهت تحقق اهداف و سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی دولت جمهوری اسلامی، ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش تعاون عمومی و قرض‌الحسنه، حفظ ارزش پول و ایجاد تعادل در موازنه پرداخت‌ها و تسهیل مبادلات بازرگانی و تسهیل در امور پرداخت‌ها و دریافت‌ها و مبادلات و معاملات را عنوان کرده است. این قانون در زمینه قرض‌الحسنه، افتتاح انواع حساب‌های قرض‌الحسنه (جاری و پس‌انداز) را از وظایف بانکداری بدون ربا برشمرده است.

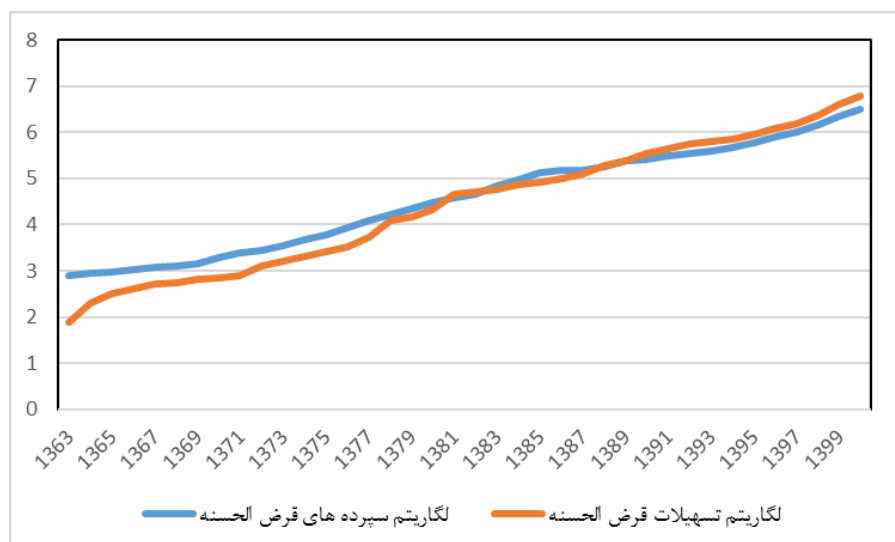
سازمان اقتصاد اسلامی ایران با بیش از ۱۰۰۰ صندوق قرض‌الحسنه با هدف ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه همکاری دارد.^۲ هدف از تشکیل سازمان، کمک به سالم‌سازی اقتصاد کشور و خدمت به مردم و تأمین بخشی از نیازهای جامعه است و تحصیل سود مادی مورد نظر صاحبان سهام نمی‌باشد لذا چنانچه در سال مالی سودی عاید سازمان گردد در جهت تحکیم اهداف و مبنای جمهوری اسلامی به مؤسسات عام المنفعه تادیه خواهد شد و یا به مطالعه و تحقیق در علوم اسلامی و مورد نیاز اختصاص یافته و یا به مصارف خیریه دیگر خواهد رسید. این سازمان تاکنون به رشد و توسعه کشاورزی و دامداری و احیاء تعدادی از کارگاه‌ها و کارخانجات تولیدی کمک نموده و با پرداخت وام‌های درمانی، ازدواج، تحصیلی و تهیه مسکن، به اقشار کم‌درآمد جامعه کمک نموده است.

در زمینه سپرده‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه، شواهد آماری نشان می‌دهند که کل سپرده‌های قرض‌الحسنه در ایران از ۷۸۰ میلیارد ریال در سال ۱۳۶۳ به حدود ۳۲۶۱۷۰۰ میلیارد ریال در سال ۱۴۰۰ افزایش یافته و سالانه تقریباً ۲۵/۳ درصد رشد کرده است. در همین مدت، کل تسهیلات قرض‌الحسنه از حدود ۷۸ میلیارد ریال به ۶۱۸۳۴۰۰ میلیارد ریال افزایش یافته و نرخ رشد سالانه ۳۵/۶ درصد را به ثبت رسانده است. نمودار ۱، روند سپرده‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه را در دوره

^۱ مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۲). قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره). تاریخ تصویب: ۱۳۶۲/۰۶/۰۸

^۲ <https://seei.ir/Sazman/sazman.aspx>

۱۴۰۰-۱۳۶۳ به فرم لگاریتمی به تصویر کشیده است.^۱ مطابق این شکل، تا سال ۱۳۸۰ حجم تسهیلات قرض الحسنه کمتر از حجم سپرده ها بوده است، در حالی که از سال ۱۳۸۱ تسهیلات از سپرده ها پیشی گرفته است و در سال های اخیر به ویژه از سال ۱۳۹۴، شکاف منابع و مصارف قرض الحسنه به نفع تسهیلات بیشتر شده است.

نمودار ۱: روند سپرده ها و تسهیلات قرض الحسنه (به فرم لگاریتمی)

منبع داده ها: بانک مرکزی

همچنانکه اشاره شد تشکیل انجمن علمی اقتصاد اسلامی ایران از نموده های رونق اقتصاد اسلامی در دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی است. این انجمن در سال ۱۳۸۲ پس از اخذ مجوز از معاونت پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تأسیس شد و تحت نظارت کمیسیون انجمن های علمی ایران شروع به فعالیت کرد. انجمن از ابتدای فعالیت در راستای تدوین متون اقتصاد اسلامی و ترویج این علم در دانشگاه های کشور گام برداشته است.

از جمله اهداف این انجمن می توان به گسترش، پیشبرد و ارتقای علم، توسعه کمی و کیفی نیروهای متخصص در زمینه های مربوط به اقتصاد و اقتصاد اسلامی؛ انجام تحقیقات علمی و فرهنگی

۱ به دلیل افزایش شدید تسهیلات و سپرده های قرض الحسنه در دو دهه ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ نسبت به دهه ۱۳۶۰ نمودار این متغیرها بر حسب ارقام مطلق گویایی لازم را نداشت و برای نشان دادن اختلاف بارز بین دو متغیر از تبدیل لگاریتمی آنها استفاده شده است.

در سطح بین‌المللی با همکاری محققان و متخصصان اقتصاد اسلامی؛ همکاری با نهادهای اجرایی، علمی و پژوهشی در زمینه ارزیابی و بازنگری طرح‌ها و برنامه‌های مربوط به امور آموزش و پژوهش در زمینه اقتصاد و اقتصاد اسلامی؛ تشکیل گردهمایی‌های علمی در سطوح ملی و بین‌المللی و انتشار کتب و نشریات علمی اشاره کرد. تا پایان سال ۱۴۰۱ تعداد کل اعضای انجمن (اعم از پیوسته، دانشجویی و عضو حقوقی) شامل ۴۳۲ عضو بوده و اعضای پیوسته (غالباً اعضای هیات علمی) قریب به ۴۹ درصد از تعداد کل اعضا را به خود اختصاص دادند. این انجمن فعالیت‌های اثرگذاری در زمینه ترویج اقتصاد اسلامی در دانشگاه‌ها تاکنون انجام داده است. برگزاری ۱۲ نشست تخصصی و ۱۲ همایش ملی اقتصاد اسلامی با مشارکت دانشگاه‌های مختلف، انتشار پنج نشریه تخصصی شامل اقتصاد و بانکداری اسلامی به صورت مستقل و فصلنامه اقتصاد اسلامی، فصلنامه نظریه‌های کاربردی اقتصاد، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی و فصلنامه سیاست‌های مالی و اقتصادی به صورت مشترک، بخشی از این فعالیت‌ها به شمار می‌روند.

نتیجه‌گیری

نفع شخصی، فسادهای گسترده و تورم‌های شدید در چارچوب اقتصاد ایران، سبب کم‌سویی اقتصاد اسلامی و به حاشیه راندن آن شده و در دوره‌های اخیر امتیازات پژوهشی قابل اختصاص به مقالات مرتبط در زمینه اقتصاد اسلامی توانسته است اسم اقتصاد اسلامی را در محافل دانشگاهی همچنان زنده نگه دارد.

نگاهی به برنامه‌های ۵ ساله توسعه بعد از انقلاب نشان می‌دهد که موضوع اقتصاد و بانکداری اسلامی چندان مورد توجه این برنامه‌ها نبوده است و از میان ۶ برنامه توسعه می‌توان گفت که: در برنامه چهارم توسعه، مولفه‌هایی چون عدالت اجتماعی، عدالت توزیعی، تعاونی‌ها، خیریه‌ها، عقود اسلامی و ابزارهای مربوطه در راستای عملیات بانکی بدون ربا، سبب شده که نقش اقتصاد و بانکداری اسلامی نسبت به برنامه‌های قبلی پررنگ‌تر باشد. همچنین، بر اساس مواد و تبصره‌های مختلف قانون برنامه پنجم توسعه، توجه به مولفه‌هایی نظیر حق و عدالت، عدالت آموزشی، عدالت در سلامت، عدالت اجتماعی، توزیع عادلانه و رفع تبعیض، عدالت در توزیع منابع و فرصت‌ها، سنت قرض‌الحسنه، عقود اسلامی استصناع، مباحه و خرید دین، اوراق مشارکت و صکوک اسلامی و منع انحصار سبب شده که مفاهیم اقتصاد و بانکداری اسلامی برجسته‌تر باشند.

در این برنامه‌ها ذکر مستقیمی از اقتصاد اسلامی به میان نیامده است و این کم‌توجهی به موضوع اقتصاد اسلامی - از نوع نظام یا مکتب - سبب شده که در اجرا نیز مولفه‌های اقتصاد اسلامی چندان مورد توجه سیاست‌گذاران و مجریان برنامه‌ها نباشد.

منابع

۱. آقائظری، ح.، و بیدار، م. (۱۳۹۸). ادله امکان پذیری علم اقتصاد اسلامی. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۱۱ (پیاپی ۲۱)، ۱۶۵-۱۸۴.
۲. بانک اطلاعات سری های زمانی اقتصادی. مندرج در: <https://tsd.cbi.ir>
۳. بختیاری، ص. (۱۳۷۹). اقتصاد اثباتی، اقتصاد هنجاری و اقتصاد اسلامی. نامه مفید، ۶ (۳) (پیاپی ۲۳)، ۹۹-۱۰۸.
۴. دادگر، ی.، و عزتی، م. (۱۳۸۲). عقلانیت در اقتصاد اسلامی. پژوهش های رشد و توسعه پایدار (پژوهشهای اقتصادی)، ۳ (۹-۱۰)، ۱-۲۴.
۵. زنگنه، م. (۱۳۹۹). تاثیرگذاری فلسفه بر روش شناسی اقتصاد (مطالعه تطبیقی اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی). مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۴ (۳) (پیاپی ۸۴)، ۵۶۵-۵۸۴.
۶. صدر، س. (۱۳۸۱). تعامل علم اقتصاد و مکتب اقتصاد اسلامی. پژوهش های رشد و توسعه پایدار (پژوهشهای اقتصادی)، ۲ (۵-۶)، ۱-۳۱.
۷. قاسمی اصل اصطهباناتی، م. (۱۳۹۸). نظریه سیاستی در اقتصاد اسلامی. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۰ (۲) (پیاپی ۲۰)، ۱۶۱-۱۷۸.
۸. قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۶۸/۱۱/۱۱ مجلس شورای اسلامی
۹. قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۷۳/۹/۲۰ مجلس شورای اسلامی
۱۰. قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۷۹/۰۱/۱۷ مجلس شورای اسلامی
۱۱. قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۸۳/۰۶/۱۱ مجلس شورای اسلامی
۱۲. قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی
۱۳. قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۹۶/۰۱/۱۶ مجلس شورای اسلامی

۱۴. کاشیان، ع. (۱۳۹۷). معیارهای سیاست‌گذاری اقتصادی: از اقتصاد متعارف تا اقتصاد اسلامی. سیاست‌گذاری اقتصادی، ۱۰ (۱۹)، ۱۰۷-۱۳۹.
۱۵. مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۲). قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره). تاریخ تصویب: ۱۳۶۲/۰۶/۰۸
۱۶. میرمعزی، س.، و غفاری، م.، و عباسی، ح. (۱۳۹۸). مفهوم کمیابی در اقتصاد سرمایه داری و اقتصاد اسلامی. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۱ (۱) (پیاپی ۲۱)، ۱۵۱-۱۶۴.
۱۷. هنرمند، س.، و سروش، ج.، و هراتیان، ع. (۱۳۹۸). مکتب اخلاقی در اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف. پژوهش نامه اخلاق، ۱۲ (۴۶)، ۵۷-۷۰.
18. IslamicEconomic Studies. Available at: <https://www.emeraldgrouppublishing.com/journal/ies>
19. Journal of Islamic Economics. Available at: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jie>
20. Journal of Islamic Economic and Business Research. Available at: <https://jiebr.ummy.ac.id/index.php/jiebr>

